Bogumiła LISOCKA-JAEGERMANN

Instytut Studiów Regionalnych i Globalnych
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Uniwersytet Warszawski

GEOGRAFIA WOBEC KRYTYCZNEJ TEORII SPOŁECZNEJ: DOŚWIADCZENIA I PERSPEKTYWY. CZY W POLSCE POTRZEBUJEMY GEOGRAFII KRYTYCZNEJ?

Zarys treści: Tekst zawiera próbę odpowiedzi na pytanie o przyczyny nikłej obecności podejścia krytycznego w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej i ukazać refleksję wokół potrzeby jego propagowania. W jego pierwszej części autorka omawia wkład teorii krytycznej we współczesne nauki społeczne oraz jej znaczenie dla światowej geografii krytycznej. Przedstawia m.in. środowisko skupione wokół czasopisma „Antipode” oraz podejście Międzynarodowej Grupy Geografii Krytycznej, podsumowując także dyskusje wokół relacji między geografiami krytyczną i geografiami radykalną. Podkreślając znaczenie kontekstu, w jakim funkcjonowały i funkcjonują środowiska geografów krytycznych w różnych regionach i krajach świata, właśnie w nim upatruje powodów braku zainteresowania podejściem krytycznym wśród polskich geografów. Argumentami przemawiającymi za szerszym włączeniem tego nurtu w prace polskich geografów społeczno-ekonomicznych są zarówno potrzeby dydaktyczne, jak i szanse na włączenie się w dyskusje wokół dorobku polskiej transformacji, co mogłoby podnieść rangę dyscypliny wśród innych nauk społecznych.

Słowa kluczowe: teoria krytyczna, geografia społeczno-ekonomiczna w Polsce, geografia krytyczna, geografia radykalna.

1. WPROWADZENIE

Teoria krytyczna jest koncepcją filozoficzną, która zakłada „konieczność postrzegania przedmiotu poznania jako struktury o charakterze historyczno-dynamicznym i jednoczesnego nieustannego wiązania wysiłku teoretycznego z praktyką społeczną o charakterze emancypacyjnym”¹. Autor cytowanego hasła encyklopedycznego podkreśla, iż „teoria krytycz-

¹ *Encyklopedia PWN* www.encyklopedia.pwn.pl/haslo/teoria-krytyczna.

na jest krytyczna w podwójnym sensie; po pierwsze – zaznacza dystans w stosunku do istniejącego status quo i przeciwstawia mu wizję lepszego urządzenia świata społecznego, po drugie – uznając taką krytykę w znaczeniu potocznym za niewystarczającą – postuluje krytykę filozoficzną, mającą na celu wydobyć ukryte założenia i mistyfikacji procesu poznania².

Termin 'teoria krytyczna' oznacza też szeroki i wewnętrznie zróżnicowany nurt nauk społecznych wyrastający z inspiracji wspomnianą powyżej koncepcją filozoficzną. U jego korzeni leży zarówno marksizm, jak i wczesne prace tak zwanej szkoły frankfurckiej, w tym Maxa Horkheimera, autora tekstu *Teoria tradycyjna a teoria krytyczna* (Horkheimer 1987; Walentowicz 2014), a także ich kontynuacja w pracach Jürgena Habermasa (Habermas 1983). Dzisiejsze zróżnicowanie nurtu, w obrębie którego łatwiej dostrzec silne indywidualności niż spójność programową, nie ułatwia jego zwięzłej charakterystyki (Tormey, Townshend 2010).

Z punktu widzenia głównego tematu niniejszego tekstu istotny jest podzielany przez zwolenników teorii krytycznej sceptycyzm wobec założeń pozytywizmu. W pewnym uproszczeniu można go podsumować w następujący sposób: w ujęciu teorii krytycznej rzeczywistość nie jest obiektywnie istniejącym, zewnętrznym w stosunku do badacza bytem – jest tworzona przez ludzi (w tym także przez badacza), intersubiektywna i zmienna. Nie podlega ona prawom, które 'zewnętrzny' badacz mógłby odkrywać. Szanse jej poznania są ograniczone, osoba badacza ma ogromny wpływ na badanie, a sam fakt, że jest ono realizowane zmienia rzeczywistość. Nie ma jednej, odpowiedniej metody poznawania rzeczywistości – jej złożoność wymaga pluralizmu metodologicznego oraz podejść interdyscyplinarnych. Wreszcie – badanie nie ma na celu opisu istniejącego stanu rzeczy – ma prowadzić do jego zmiany, wskazywać pożądane kierunki przekształcania rzeczywistości i sposoby, dzięki którym zmiany będą możliwe (Ziółkowski 2008).

Ścisły związek z filozofią i nonszalancki stosunek do podziałów dyscyplinarnych, sztywnych wymogów 'obiektywizmu', a także nacisk na wartości (zwłaszcza idee wolności, równości, sprawiedliwości) sprzyjają stałej refleksji badaczy krytycznych nad miejscem naukowców w społeczeństwie, a zwłaszcza nad ich związkami z grupami sprawującymi władzę i podtrzymującymi społeczne *status quo*. Krytyka istniejącego porządku społecznego, ekonomicznego i politycznego dotyczy więc obecnie całego systemu kapitalistycznego, ale obejmuje także tradycyjnie pojmowaną naukę, pełniącą funkcję mechanizmu podtrzymującego jego istnienie i racjonalizującego interesy grup dominujących. Widać tu wyraźnie wpływ koncepcji hegemonii kulturowej Antonio Gramsciego i prac Foucaulta, piszącego o powiązaniach między wiedzą a władzą (Wróblewski 2012). Elementem krytyki istniejącego porządku jest także demaskowanie ukrytych założeń leżących u podstaw 'naukowych' analiz, diagnoz i ocen, de-

² *Ibidem*.

konstrukcja powszechnie przyjmowanych prawd, dokonywana celem odkrycia ukrytych w nich form dominacji.

W sferze metodologii badań zwolennicy teorii krytycznej zwracają się ku studiom nad rzeczywistymi doświadczeniami ludzi i ku przyjmowaniu mikroperspektywy badawczej. Interesują się kategorią dyskursu, językiem i symbolami. Postulują poważne traktowanie łączenia badania z działaniem.

Teoria krytyczna wywarła zróżnicowany wpływ na poszczególne dyscypliny nauk społecznych, wyraźny zwłaszcza w przypadku socjologii, antropologii, studiów kulturowych, pedagogiki, a nawet stosunków międzynarodowych. W obrębie wymienionych dyscyplin znalazła i znajduje nadal odzwierciedlenie także w piśmiennictwie polskim zarówno za sprawą tłumaczeń prac autorów zachodnich, jak i tekstów rodzimych autorów. Podejście krytyczne znane jest jej przedstawicielom od dawna, czego przejawem w socjologii jest przykładowo książka Janusza Muchy, *Socjologia jako krytyka społeczna. Orientacja radykalna i krytyczna we współczesnej socjologii zachodniej*, wydana przez PWN już w roku 1986, czy publikowane w tym samym czasie tłumaczenia prac Horkheimera i Habermasa. Obecność 'socjologii krytycznej' w treściach wykorzystywanych w dydaktyce podręczników³, a także fakt że bywa tematem artykułów publikowanych w polskich czasopismach⁴, nie wyrzuca jej poza zakres dyscypliny. Interesującym przykładem wkraczania teorii krytycznej do praktyki nauczania jest podręcznik *Pedagogika emancypacyjna. Rozwój świadomości krytycznej człowieka* autorstwa Marii Czerepaniak-Walczak (2006).

Zdaniem autorki nikły rezonans teorii krytycznej wśród współczesnych polskich geografów wart jest zastanowienia. Pozostaje on w kontraście zarówno wobec popularności 'geografii krytycznej' w życiu naukowym krajów Zachodu i globalnego Południa, jak i wobec rosnącego zainteresowania przestrzenią wśród przedstawicieli nauk humanistycznych, nauk społecznych oraz działaczy społecznych, w tym zwłaszcza tak zwanych aktywistów miejskich, odwołujących się bezpośrednio bądź pośrednio do teorii krytycznej. Niniejszy tekst stanowi próbę wyjaśnienia tła tego zjawiska i odpowiedzi na pytanie, czy podejście krytyczne w geografii jest nam dzisiaj w Polsce potrzebne.

³ Na przykład: Turner 2012, rozdz. 7. *Teoria krytyczna*; Ziółkowski 2008, s. 15–31.

⁴ Na przykład teksty publikowane w piśmie „Kultura i Społeczeństwo”: Ziółkowski 1998; Zarycki 2009.

2. GEOGRAFIA KRYTYCZNA

Oxfordzki słownik geografii człowieka określa geografę krytyczną jako „*zróżnicowany zestaw poglądów i praktyk, które łączy 'wspólne zaangażowanie w politykę emancypacyjną w obrębie dyscypliny i poza nią, w promowanie postępowej zmiany społecznej i rozwój szerokiego zakresu teorii krytycznych, i w ich zastosowanie w badaniach geograficznych i politycznych'*” (Painter 2000, s. 126)⁵. Z geografą krytyczną związane są takie postacie, jak David Harvey, Richard Peet, Neil Smith, Dianne Rocheleau, Julie Graham, Katherine Gibson, Edward Soja czy Doreen Massey. Poświęcone są jej wyspecjalizowane czasopisma: najbardziej znane „Antipode”, wyrastające z nurtu geografii radykalnej⁶, oraz mniej znane „ACME: An International E-Journal for Critical Geographies”⁷, a także serie wydawnicze, takie jak *Critical Geographies* wydawnictwa Routledge⁸, *California Studies in Critical Human Geography*⁹ czy publikacje książkowe wydawnictwa Praxis (e)Press¹⁰. Funkcjonują także mniej lub bardziej sformalizowane grupy badawcze organizujące debatę krytyczną – także w formie międzynarodowych konferencji. Nie licząc środowiska skupionego wokół czasopisma „Antipode”, wyróżniłabym wśród nich Międzynarodową Grupę Geografii Krytycznej (International Critical Geography Group) organizującą konferencje geografii krytycznej od roku 1997 (Smith, Desbiens 1999). Konferencje odbywają się w różnych częściach świata, co pozwala na udział badaczy, którym trudno jest docierać na duże, międzynarodowe imprezy naukowe¹¹. Do kręgu geografii krytycznej można też zaliczyć inicjatywy funkcjonujące w środowiskach geografów hiszpańskojęzycznych. Tu za

⁵ Johnston *et al.* 2000.

⁶ „Antipode. A Journal of Radical Geography” znajduje się na liście punktowanych czasopism MNiSW – w kategorii A, z punktacją wynoszącą 40.

⁷ Na stronie czasopisma można przeczytać, że ma ono na celu stworzenie miejsca dla publikacji krytycznych prac dotyczących przestrzeni, powstających w ramach nauk społecznych – w tym pisanych z takich perspektyw, jak: „anarchistyczna, antykolonialna, anty-rasistowska, pro środowiskowa, feministyczna, marksistowska, nie reprezentatywna, postkolonialna, poststrukturalna, queer, sytuacjonistyczna i socjalistyczna. Analiza krytyczna rozumiana jest jako część *praxis* zmian społecznych i politycznych mających na celu ujawnianie, demontaż i przekształcanie istniejących stosunków, systemów i struktur wyzysku, ucisku, imperializmu, neoliberalizmu, agresywnego nacjonalizmu i zniszczenia środowiska przyrodniczego” <http://www.acme-journal.org/Home.html>.

⁸ W tej serii ukazały się m.in. takie teksty, jak: May, Thrift 2001.

⁹ Na przykład: Harvey 2001b.

¹⁰ Bauder, Engel Di-Mauro 2008; Fuller, Kitchin 2004.

¹¹ Pierwsza konferencja odbyła się w roku 1997 w Vancouver, kolejne: w roku 2000 w Daegu, Korea Południowa; 2002 w Békéscsaba; 2005 w Mexico City; 2007 – Mumbai, 2011 we Frankfurcie; w roku 2015 konferencja odbędzie się w Ramallah.

najtrwalsze – o szerszym zasięgu i nieco innym charakterze niż Międzynarodowa Grupa Geografii Krytycznej – uznać należy środowisko skupione od roku 1976 na Uniwersytecie w Barcelonie, najpierw wokół czasopisma „GeoCrítica”, które znalazło potem kontynuację w elektronicznym czasopiśmie „Scripta Nova”¹² i licznych inicjatywach sieciowych ułatwiających kontakty akademickie i dostęp do zasobów bibliograficznych¹³. Aktywne są także latynoamerykańskie grupy geografów krytycznych.

Podobnie jak w wypadku krytycznych nauk społecznych, geografia krytyczna obejmuje szeroki zakres odmiennych i często ścierających się w debatach postaw. Ich wspólne cechy zawarte są m.in. w manifestie wspomnianej już Międzynarodowej Grupy Geografii Krytycznej.

„Jesteśmy ‘krytyczni’, ponieważ walczymy o zmianę społeczną nastawioną na obalenie dominującego systemu kapitalistycznego wyzysku, ucisku opartego na różnicach płci, rasy i orientacji seksualnej, [walczymy o kres] imperializmu, nacjonalistycznego szowinizmu, niszczenia środowiska przyrodniczego. Jesteśmy krytyczni, ponieważ odmawiamy dobrowolnej izolacji badań akademickich, wierząc, że nauki społeczne należą do ludzi, a nie do uniwersytetów przypominających coraz bardziej korporacje. (...) przeciwstawiamy się istniejącym dziś systemom wyzysku i ucisku, łącząc się z ruchami społecznymi działającymi poza środowiskiem akademickim na rzecz zmian społecznych. Jesteśmy krytyczni, ponieważ staramy się budować alternatywne społeczeństwo, które szanuje różnice społeczne, ale nie uzależnia od nich indywidualnych i grupowych szans gospodarczych i społecznych”. Dalsza część tekstu dotyczy wymiaru międzynarodowego grupy: „Jesteśmy grupą ‘międzynarodową’, bo uważamy, że zbyt długo udawało się dzielić ludzi o podobnych zainteresowaniach z powodu ich odmiennych narodowości, (...) bo charakter międzynarodowy mają też systemy społeczne i założenia wyzysku i ucisku skrywające się pod hasłem globalizacji (...), bo opowiadamy się za wielokulturowością”. Manifest kończy się odniesieniami do geografii: „wierzymy, że rzeczywiste Geografie wyrażają i utrwalają nierówności społeczne, tak jak systemy społeczne tworzą wizerunki świata geograficznego. Jesteśmy krytyczni i jesteśmy geografami internacjonalistycznymi, bo nasza dyscyplina długo służyła celom kolonialnym, imperialnym i nacjonalistycznym, konstruując dyskursy ideologiczne legitymizujące i utrwalające nierówności społeczne. Pracujemy jako geografowie, ponieważ wierzymy, że rzetelne poznawanie świata i jego zróżnicowania geograficznego, od skali lokalnej po globalną, stanowi klucz umożliwiający konfrontację z władzą polityczną. Pracujemy jako geografowie, ponieważ budowa alternatywnego społeczeństwa polega na tworzeniu nowej tkanki społecznej, politycznej i ekonomicznej w kontekstach lokalnych i globalnych. Międzynarodowa Grupa Geografii Krytycznej zaprasza

¹² Podobnie jak „Antipode, Scripta Nova” jest na liście A czasopism punktowanych przez MNiSW (15 punktów).

¹³ W kolekcji publikacji „Geo-Crítica” ukazała się w roku 1984 praca Zbigniewa Rykła *Geografía dialéctica: una perspectiva polaca*.

do swego grona teoretyków, badaczy i aktywistów z całego świata, identyfikujących się z tym szeroko pojmowanym zaangażowaniem w zmianę społeczno-geograficzną" (<http://internationalcriticalgeography.org/>).

Choć polskiego czytelnika język manifestu może drażnić w zestawieniu z faktem, że grupa prowadzi działalność naukową i choć tekst sugeruje ścisły związek geografów krytycznych z nurtem radykalnym, zdecydowałam się przytoczyć jego obszerne fragmenty, bo oddają one 'ducha' grupy i podsumowują w bardzo prostej formie najważniejsze, z jej punktu widzenia, elementy geografii krytycznej: radykalizm w dążeniu do podważania istniejącego *status quo*, zaangażowanie w zmianę, samoświadomość. Warto odnotować, że poglądy członków grupy wyrastają nie tylko ze spekulacji i refleksji teoretycznych, ale także z bezpośrednich doświadczeń badawczych, a często też z życia w postkolonialnych krajach Globalnego Południa, w których percepcja opresyjnego charakteru systemu globalnego i niesprawiedliwych relacji społecznych, jakie tworzy i utrwała jest bardzo ostra. Wyraźniej widać tam też związki nauki z interesami elit i jej służebność wobec dominującego systemu władzy, a także zderzenie lokalnych wartości kulturowych z narzucanym systemem wartości zachodnich. W pracach członków grupy poważnie traktowany jest wątek wytwarzania wiedzy, konsekwencji funkcjonowania geografii w strukturach akademickich kształtowanych według zachodnich wzorców, dominacji języka angielskiego w światowym systemie nauki, co ogranicza możliwości publikacji prac innych niż anglo-amerykańskie środowisk w wiodących czasopiśmie anglojęzycznych i utrudnia szerszą wymianę myśli – widać to zwłaszcza w wypadku relacji między europejskimi czy amerykańskimi badaczami globalnego Południa i środowiskami naukowymi ośrodków afrykańskich, azjatyckich lub nawet latynoamerykańskich (Ramírez Velázquez 2000; 2003). Krytyczna dekonstrukcja pojęć funkcjonujących zarówno w dyskursie naukowym, jak i politycznym oraz ich wzajemnych związków, wyjaśniania ukrytego podłoża i niejasnych uwikłań bezkrytycznie stosowanych koncepcji i terminów, a także ich wpływu na badania – to kolejny wątek podejmowany zwłaszcza przez geografów uprawiających krytyczne badania nad rozwojem (Power 2003). Jak już pisałam, charakter grupy i postawy badawcze jej członków mocno wyrastają z kontekstu w jakim działają indywidualnie i jako społeczność. Do instytucjonalnego ukonstytuowania się grupy przyczyniły się także konkretne wydarzenia łączące świat akademickich geografów w Wielkiej Brytanii z protestami jednej z grup etnicznych z delty Nigru przeciw ekspansji koncernu naftowego Shell, o czym będzie mowa dalej.

Z punktu widzenia polskiego czytelnika istotne jest zarówno szersze pokazanie wspomnianego kontekstu, w jakim kształtowały się środowiska geografów krytycznych pod koniec wieku XX jak i omówienie relacji między geografiami krytyczną oraz lepiej rozpoznawaną, m.in. dzięki tekstom

i opracowaniom Konrada Dramowicza¹⁴, geografią radykalną. Niektóre środowiska, w tym część badaczy związanych z „Antipode” utożsamiają ze sobą obydwie nurty pisząc o ‘geografii radykalnej/krytycznej’, podczas gdy inni wyraźnie rozróżniają ich genezę oraz charakter. W ujęciu Lawrence’a Berga, autora rozbudowanego hasła poświęconego krytycznej geografii człowieka, w *Encyklopedii Geografii* wydawnictwa Sage (Berg 2012), geografia krytyczna ukształtowała się w pełni dopiero w latach 90. XX wieku i wchłonęła różne wcześniejsze i późniejsze nurty krytyczne i radykalne. Wśród autorów, którzy wnieśli największy wkład w kształtowanie się wczesnej geografii krytycznej, oprócz Marksa i Engelsa, w tekście Berga wymienieni są: geografowie – anarchiści: Élisée Reclus oraz Piotr Kropotkin, a także Karl Wittfogel, przedstawiciel wspomnianej we wstępie szkoły frankfurckiej, oraz francuscy geografowie związani z ruchem komunistycznym: Pierre George i Jean Tricart, a więc postacie uważane także za prekursorów nurtu radykalnego (Dramowicz 1984a). Geografia radykalna traktowana jest przez Berga jako kolejny, po wymienionych, nurt budujący podejście krytyczne. Obok najbardziej znanej grupy anglofońskiej geografii radykalnej lat 70. XX skupionej od roku 1969 wokół „Antipode”, dla której fundamentalnym tekstem była praca Davida Harveya *Social Justice and the City* (1973), Berg wspomina też o mniejszych ośrodkach, gdzie w tym samym czasie, w którym działało środowisko „Antipode” rozwijano podejście krytyczne: Nordyckie Sympozja Geografii Krytycznej (*Nordic Symposium on Critical Geography*) aktywne od roku 1980, Śródziemnomorskie Seminaria Egejskie, geografowie latynoamerykańscy skupieni wokół Milтона Santosa. Grupy geografów krytycznych i radykalnych powiązane ze środowiskami brytyjskimi i amerykańskimi działały także w Australii, Nowej Zelandii i Południowej Afryce.

Berg analizuje kluczowe momenty i zjawiska w procesie kształtowania się geografii krytycznej, która w pełni ukształtowała się po okresie rozkwitu geografii radykalnej. Zalicza do nich pojawienie się geografii feministycznej – tylko częściowo mieszczącej się w projekcie radykalnym i wymagającej rozszerzenia ram koncepcyjnych podejścia krytycznego. Po niej wyrastały kolejne kręgi zainteresowań, które nie odnajdowały się w dyskursie geografów radykalnych lub wyznaczały nowe pola badawcze nieprzystające do zainteresowań geografów radykalnych (na przykład badania nad światem społeczno-przestrzennym osób niepełnosprawnych). Znalazły one teoretyczny patronat w koncepcjach postmodernistycznych, odrzucających wielkie metanarracje. Choć nie zyskały one wielkiej popularności ani w Wielkiej Brytanii, ani w Stanach Zjednoczonych, stanowiły wyzwanie dla geografii radykalnej, budząc większe zainteresowanie w krajach, gdzie jej wpływy były mniejsze (na przykład w Australii i Nowej Zelandii). Stosunkowo liczna grupa geografów znalazła inspiracje w związanych

¹⁴ Dramowicz 1984, s. 147–167.

z postmodernizmem poglądach poststrukturalistów, i to – zdaniem Berga (2012, s. 619) – przyczyniło się do wypierania określenia ‘geografia radykalna’ związanego przede wszystkim z marksizmem i lewicą, przez – mające szersze i mniej jednoznaczne znaczenie – pojęcie ‘geografii krytycznej’.

Samo instytucjonalne pojawienie się grupy geografów krytycznych miało natomiast związek ze zmianami organizacyjnymi w brytyjskiej geografii, które przede wszystkim dla geografów identyfikujących się z opcją radykalną, ale nie tylko dla nich, oznaczały trudne wybory etyczne. Warto przytoczyć tę historię, relacjonując ją za Bergiem. Instytut Geografów Brytyjskich (IBG), zrzeszający geografów akademickich, zdecydowano się połączyć z Królewskim Towarzystwem Geograficznym (RGS). Nowa instytucja posługująca się w nazwie zbitką nazw składowych RGS-IBG zyskała głównego sponsora, międzynarodową firmę Royal Dutch Shell. Shell eksploatował w tym okresie złoża w Delcie Nigru, co spotykało się z protestami miejscowej ludności, grupy etnicznej Ogoni, oskarżającej koncern o niszczenie środowiska. Kryzys trwał przez kilka lat – w roku 1995 nigeryjski wojskowy reżim zainteresowany przywróceniem eksploatacji złóż w regionie Ogoni zdecydował się na aresztowanie i egzekucję dziewięciu przywódców protestu, wśród których był też znany pisarz i działacz Ken Saro-Wiwa. Grupa geografów brytyjskich od początku przeciwstawiała się przyjmowaniu finansowego wsparcia od koncernu próbując doprowadzić do uchwalenia stosownego dokumentu. W obliczu wyraźnego oporu, przede wszystkim ze strony władz nowej organizacji i członków Królewskiego Towarzystwa Geograficznego, zdecydowano się na utworzenie alternatywnej struktury, która początkowo miała jedynie wspierać protest wobec sponsoringu Shella i doprowadzić do jego zakończenia. Po ostatecznym niepowodzeniu tego przedsięwzięcia i dramatycznych represjach, jakie dotknęły działaczy Ogoni, po roku 1995, struktura ta przekształciła się w alternatywną organizację Forum Geografii Krytycznej Online (Critical Geography Forum online), które dało początek wspomnianej już Międzynarodowej Grupie Geografii Krytycznej.

Choć sama grupa wciąż ma ograniczoną siłę bezpośredniego oddziaływania i po śmierci Neila Smitha w roku 2012 przechodzi kryzys¹⁵, akademicki status szeroko rozumianej geografii krytycznej jest obecnie wysoki. Jak pisze Berg

„Geografia krytyczna jest teraz zinstytucjonalizowana w większości zachodnich środowisk akademickich. O ile można się zastanawiać, czy zdobyła już przewagę nad innymi nurtami geografii w Wielkiej Brytanii, to z pewnością mocno rośnie w siłę w takich miejscach, jak Australia, Kanada, Dania, Finlandia, Nowa Zelandia, Szwecja i Stany Zjednoczone. W wielu spośród nich, geografowie krytyczni często zajmują obecnie wysokie stanowiska za-

¹⁵ Opinia jednej z członkiń grupy – Blanki Ramirez Velázquez, wyrażona w rozmowie z autorką w lipcu 2013 r.

równy w strukturach macierzystych uczelni, jak w szerszych instytucjach akademickich. Takie usytuowanie geografii krytycznej jako niemal normatywnego nurtu zmienia geografię człowieka, ale ma wpływ też na przeobrażenia w łonie samej geografii krytycznej. W ramach „dojrzałego” już podejścia nie ma potrzeby składania deklaracji programowych i powtarzania, czym powinna być geografia. W zamian, geografowie krytyczni wykorzystują szeroki zakres krytycznych teorii społecznych jako podstawy istotnych [empirycznych], badań nad geografiami ludzkiej egzystencji. Równocześnie rozwijają w obrębie geografii krytyczną refleksję nad takimi kategoriami, jak podziały klasowe, kolonializm, nierówności, niesprawiedliwość, rasizm i seksizm. Wreszcie, wielu geografów krytycznych (...) angażuje się w badania, które radykalnie kwestionują poglądy na to, jak poznajemy świat i jak go przedstawiamy, co być może znowu doprowadzi nas do nowej, innej geografii radykalnej” (Berg 2000, s. 620).

Lektura publikacji dostępnych w ACME, „Antipode”, czy seriach wydawniczych wydawanych pod szyldem geografii krytycznej potwierdza opinie Berga. Współczesnym geografom krytycznym nie można już zarzucić, tak jak kiedyś geografom radykalnym, ograniczania się do deklaracji i płynnych dywagacji teoretycznych. Spektrum ich tematycznych zainteresowań jest dzisiaj niezwykle szerokie – i obok problematyki społeczno-ekonomicznej wkracza także w obszary humanistyki. Krytyczna geografia kulturowa doczekała się niemal klasycznego już podręcznika akademickiego (Mitchell 2000), rozbudowanego opracowania słownikowego najważniejszych pojęć (Atkinson, Jackson, Sibley, Washbourn 2005) i wielu publikacji relacjonujących konkretne badania.

Interesującym przykładem ujęć krytycznych jest tak zwana kartografia krytyczna (Harley 1989; Wood 1992; Crampton 2001) wyrastająca z założenia, iż mapy nigdy nie były neutralnym nośnikiem obiektywnej wiedzy o świecie: reprezentując terytorium, równocześnie je konstytuują¹⁶.

Ważnym, żywym i zróżnicowanym zjawiskiem w obrębie nurtu krytycznego jest mająca już mocną pozycję zarówno w geografii ośrodków zachodnich, jak i na globalnym Południu, geografia feministyczna. Jej przedstawiciele prowadzą studia z zakresu geografii społecznej, ekonomicznej, jak i kulturowej, poszukują własnych metod i technik badawczych. Wokół komisji Gender and Geography powstało prężne, międzynarodowe środowisko utożsamiające się z geografią krytyczną.

Innym, zdobywającym coraz większe znaczenie i wspomnianym już pośrednio wątkiem geografii krytycznej jest podejście postkolonialne (Sharp 2009; Lisocka-Jaegermann 2011a; b). Aktywni są także geografowie zainteresowani problematyką związków z teoretycznymi podejściami geografii krytycznej i praktyką społeczną (Fuller, Kitchin 2004; Maxey 2004).

¹⁶ Patrz Rybicka 2014, m.in., s. 142–151.

Podsumowaniem najważniejszych tendencji i problemów związanych z uprawianiem geografii krytycznej zajął się Nicholas Blomley (Blomley 2006; 2008). Ciekawych dla polskiego czytelnika przemysłów dostarczają artykuły relacjonujące obecność/nieobecność geografii krytycznej w różnych krajach (Timar 2003; Simonsen 2004; Raju 2004; Ramírez Velázquez 2004; Belina, Best, Naumann 2009).

3. PODEJŚCIE KRYTYCZNE W POLSKIEJ GEOGRAFII

Paradoksalnie mogłoby się wydawać, że zainteresowanie podejściem krytycznym – nie tylko w wydaniu radykalnym – ale rozumiane szerzej, obejmujące troskę o filozoficzne i teoretyczne krytyczne podstawy geografii, było wśród polskich geografów większe pod koniec lat 70. i w latach 80. XX wieku niż obecnie. Świadczyć o tym mogą przede wszystkim teksty zamieszczane w kolejnych tomach „Przeglądu Zagranicznej Literatury Geograficznej”, wydawanych przez Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Znalazło się wśród nich m.in. tłumaczenie artykułu B. T. Asheima pod znamienym tytułem: *Geografia społeczna – ideologia państwa dobrobytu czy krytyczna nauka społeczna?* (Asheim 1981), jak i wspominany już tekst autorstwa Konrada Dramowicza: *Geografia z groźną twarzą – rozważania o geografii radykalnej* (Dramowicz 1984a), wciąż stanowiący, o ile mi wiadomo, najpełniejsze omówienie dorobku i znaczenia geografii radykalnej dostępne w języku polskim. Ukazały się też tłumaczenia prac takich przedstawicieli nurtu, jak m.in. Milton Santos (Santos 1979) oraz teksty z polskich geografów inspirowane podejściem radykalnym. Tę nostalgiczną wizję sugerującą istotne znaczenie nurtu w polskiej geografii lat 80. burzą jednak przekonujące opinie Zbigniewa Rykła, piszącego o „reglamentowanej pseudodyskusji” (Rykiel 2011, s. 2), oraz spory wokół znaczenia i przebiegu konferencji w Rydzynie i jej następstw toczące się po 30 latach¹⁷.

Popularyzacja orientacji krytycznej w geografii społeczno-ekonomicznej, która była tak wyraźna w świecie w latach 90., także nie wzbudziła wielkiego zainteresowania w środowisku polskich geografów¹⁸. Nieliczne prace wyrazistych geografów krytycznych tłumaczone na język polski wydane zostały przez niszowe, głównie lewicowe¹⁹, środowiska i nie wywoła-

¹⁷ Byłam ich świadkiem podczas IX Kolokwium teoretyczno-metodologicznego pt. „DOROBK POLSKIEJ GEOGRAFII PO KONFERENCJI W RYDZYNIE. KRYTYCZNA OCENA”, które odbyło się we wrześniu roku 2012 w Łodzi.

¹⁸ W sposób oczywisty nie zaliczam do nurtów krytycznych wszystkich, postpozytywistycznych nurtów w badaniach geograficznych.

¹⁹ Pierwsza praca Harveya wydana w Polsce ukazała się za sprawą Instytutu Wydawniczego Książka i Praca, w ramach serii Biblioteka Le Monde diplomatique (Harvey 2008); drugą opublikowała Fundacja Bęc Zmiana (Harvey 2012). Krótsze teksty pojawiły się w czasopiśmie „Krytyka Polityczna” (wywiad z Harveyem)

ły dyskusji wśród geografów. Stosunkowo nikt nie są też reakcje geografów na tak zwany zwrot przestrzenny w naukach społecznych. Kartografia krytyczna czy krytyczne ujęcia nowej geografii kultury oraz, szerzej, krytyczne ujęcia tak zwanej geohumanistyki, omówione szczegółowo w pracy Elżbiety Rybickiej *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich* (Rybicka 2014) wzbudzają większe zainteresowanie wśród badaczy literatury i kulturoznawców niż wśród geografów, geografowie zaś współpracujący z literaturoznawcami postrzegani są jako osoby wychodzące poza dyscyplinę²⁰. Są też przykłady badaczy będących geografami i socjologami, funkcjonujących w tej drugiej dyscyplinie, w obrębie której teoria krytyczna, jak już była o tym mowa we wstępie, jest istotnym podejściem obecnym w zakresie badań i refleksji teoretycznych. Przykładem mogą tu być prace Tomasza Zaryckiego (2013), wykorzystujące do badań nad Polską perspektywę postkolonialną, czy analizy struktur organizacji nauki, w tym geografii, Zbigniewa Rykła (2011; 2013).

Nie oznacza to, że perspektywa krytyczna jest całkowicie nieznana polskim geografom. Pojawia się w przeglądowych tekstach podsumowujących dorobek geografii w wybranych aspektach (np. Wójcik 2012) czy tekstach wystąpień konferencyjnych prezentowanych m.in. na kolejnych kolokwium teoretyczno-metodologicznych. Jedyny opublikowany ostatnio w „Przeglądzie Geograficznym” tekst poświęcony w całości geografii krytycznej koncentruje się na jednym tylko, moim zdaniem zdecydowanie nie najważniejszym, wątku debat podejmowanych przez geografów krytycznych: strukturach i mechanizmach instytucjonalnych współczesnej geografii, w tym na roli języka angielskiego w piśmiennictwie dyscypliny, funkcjonowaniu międzynarodowych czasopism geograficznych oraz zagrożeniu fragmentacją geografii na geografie narodowe lub przynależące do poszczególnych kręgów językowych (Bajerski 2010).

Jestem głęboko przekonana, że głębsze zainteresowanie podejściami krytycznymi jest potrzebne polskiej geografii. Nie zgadzam się przy tym z Arturem Bajerskim, że powinniśmy zaakceptować ten nurt z wyrachowania. Konformistyczna reakcja na idee i postawy, które wyrosły z non-konformizmu nie przyniesie raczej dobrych efektów. Jak pisałam – kształtowanie się geografii krytycznej było mocno wpisane w konteksty, w jakich funkcjonowali jej przedstawiciele. Należałoby się więc zastanawiać, co podejście krytyczne może dać polskiej geografii, funkcjonującej w polskiej rzeczywistości drugiej dekady dwudziestego wieku.

<http://www.krytykapolityczna.pl/Wywiady/HarveyBuntmiast1/menuid-1.html>, w *Res Publica Nova* oraz w piśmie „Praktyka teoretyczna”, które opublikowało także tekst Neil’a Smitha *Co się stało z klasą* (Smith 2012).

²⁰ Pograniczem geografii i literatury zajmował się Dobiesław Jędrzejczyk. Obecnie robi to Mikołaj Madurowicz.

Po pierwsze, potrzebujemy podejścia krytycznego w dydaktyce geografii, na wszystkich jej poziomach. Wprawdzie w nowej podstawie programowej szkół gimnazjalnych i licealnych znalazła się edukacja globalna, w znacznym stopniu realizowana w ramach lekcji geografii i wyrastająca z idei podejścia krytycznego, badania nad jej realizacją w szkołach, przeprowadzone po pięciu latach od wprowadzenia zmian programowych nie napawają jednak optymizmem (Czaplicka, Lisocka-Jaegermann 2014). Nie napawają nim także wyniki analizy treści szkolnych podręczników geografii dokonane z perspektywy edukacji globalnej (Kielak, Krawczyk 2013). W silnie spolaryzowanym pod względem postaw i poglądów społeczeństwie, w którym mamy do czynienia w większym stopniu z konfrontacją idei niż z dyskusją między reprezentantami odmiennych stanowisk, umiejętność patrzenia na problemy z różnych punktów widzenia i prowadzenia nad nimi dyskusji, otwartość na odmienne od własnych interpretacje zjawisk i procesów, nawyk podawania w wątpliwość pozornie oczywistych i powtarzanych w mediach 'prawd', stanowią rzadkość – także wśród kandydatów na studia wyższe. Bez wyraźnej obecności podejścia krytycznego w treściach nauczania na studiach geograficznych trudno przy tym oczekiwać zmian w polskiej geografii społecznej i społeczno-ekonomicznej.

Po drugie, podejście krytyczne potrzebne jest nam do budowania pozycji polskiej geografii społecznej, a także społeczno-ekonomicznej w kraju i na świecie – o ile na to zamierzenie nie jest już za późno. Andrzej Suliborski i Marcin Wójcik (2014) wśród najsłabszych punktów dyscypliny wymienili jej słabość metodologiczno-teoretyczną i odwracanie się od dyskusji o charakterze ideologicznym i wartościującym. Właśnie dzięki uczestnictwu w debatach nad współczesnym (nie)porządkiem globalnym, społeczno-przestrzennymi następstwami polityki neoliberalnej, niepowodzeniami przedsięwzięć rozwojowych geografowie anglosascy są ważnymi postaciami w kręgach teorii społecznej. Nie podzielam opinii, którą wspomniani autorzy zakończyli swój znakomity i bardzo potrzebny tekst: *„Należy mieć nadzieję, że z upływem lat, kiedy w Polsce zakończona zostanie transformacja struktur politycznych, społecznych i ekonomicznych, nastąpi pełna otwartość na idee i nieskrępowaną wymianę myśli między geografami reprezentującymi różne światopoglądy naukowe”* (Suliborski, Wójcik 2014 s. 35). Proces transformacji postrzegam jako ciągły i mam raczej nadzieję, że geografowie będą uczestniczyli w jego kształtowaniu. Nie osiągną tego wyłącznie na drodze prac aplikacyjnych czy opracowań o charakterze eksperckim i bez nawiązania dialogu z socjologią, antropologią społeczną i ekonomią. Takie zaś współdziałanie wymaga porozumienia na gruncie teorii i metodologii.

Chciałabym podkreślić, że nie postuluję prostego przenoszenia anglo-amerykańskiej geografii krytycznej do Polski. Pisałam o tym, że postawy brytyjskich czy latynoamerykańskich geografów krytycznych kształtowały się w określonym kontekście. Funkcjonujemy w obrębie nieco odmiennych

warunków. Uciekanie od postaw krytycznych nie wynika wyłącznie z niechęci do wysiłku intelektualnego czy ryzyka. Tomasz Zarycki, socjolog i geograf pracujący przede wszystkim w ramach pierwszej spośród wymienionych dyscyplin, pisze:

„że istotny wpływ na rezerwę wobec teorii krytycznej w środowiskach polskiej inteligencji ma rola, jaką kultura zachodnia pełni w legitymizacji inteligentnego statusu. Inteligent jako pośrednik między cywilizacją zachodnią a własnym społeczeństwem często podświadomie stara się nie narażać na podważenie swojego statusu reprezentanta wartości i kompetencji świata zachodniego, co mogłoby nastąpić w wyniku nadmiernie radykalnej krytyki przyjmowanych z Zachodu rozwiązań społeczno-gospodarczych. (...) Można także zwrócić uwagę na rolę geopolitycznego myślenia polskich elit inteligentkich, które za istotne zagrożenie dla Polski w dalszym ciągu uważają Rosję (...) W logice związanej z takim postrzeganiem priorytetów geopolitycznych kraju można także doszukać się w ostatnich dwu dekadach przekonania o konieczności względnie ugodowej postawy wobec państw zachodnich, a w szczególności ich elit ekonomicznych, które będą Polsce gwarantować bezpieczeństwo w sytuacji wschodniego zagrożenia. Ceną za nie jest niejako zgoda na dość radykalnie liberalne rozwiązania społeczno-gospodarcze, których oczekują zachodnie koła gospodarcze” (Zarycki 2009, s. 117).

Apologetyka sukcesu transformacji nie sprzyja ujęciom krytycznym, ale nawet w takim kontekście dysproporcje społeczne i gospodarcze w przestrzeni kraju, miast i osiedli²¹ trzeba nie tylko opisywać, ale także interpretować i wyjaśniać.

W polskiej humanistyce i naukach społecznych pojawiają się już interesujące prace otwierające pole dla nowych interpretacji takich problemów, jak kształtowanie się i konsekwencje peryferyjnego statusu Polski w Europie i świecie, modernizacyjny dorobek Polski Ludowej czy charakter zmian społeczno-gospodarczych zainicjowanych w roku 1989²². Wzbogacenie ich o krytyczne analizy procesów przestrzennych mogłoby wiele wnieść do prób konstruowania nowych wizji przeszłości i teraźniejszości kraju.

Nie do końca zgadzam się z poglądem, że to młodzi pracownicy nauki odpowiedzialni są za przyszłość polskiej geografii, wyrażanym m.in. przez J. Bańskiego (2013). Presja parametryzacji zniechęca do podejmowania działań nieprzekładających się na możliwość publikacji w czasopiśmie punktowanych. Zwiększające się obciążenia dydaktyczne i administracyjne, wciąż za niskie płace, brak środków na badania w jednostkach macie-

²¹ Patrz: Suliborski, Wójcik 2014.

²² Zaliczam do nich m.in. takie pozycje, jak: *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą* Jana Sowy, 2011, Universitas; *Przeżniona rewolucja. Ćwiczenia z logiki historycznej* Andrzeja Ledera, 2014, Wydawnictwo Krytyki Politycznej; *Skok w nowoczesność. Polityka wzrostu w krajach peryferyjnych 1943–1980* Adama Leszczyńskiego, 2013, Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

rzystych przy ograniczonych szansach na pozyskiwanie grantów badawczych nie sprzyjają pogłębionym studiom nad koncepcjami filozoficznymi i teoriami społecznymi. Oczekiwałamby raczej inicjatyw międzypokoleniowych i międzyśrodowiskowych, silnie wspieranych przez tych, którym ugruntowana już pozycja pozwala na skuteczne działanie.

Opracowanie nowoczesnego programu zajęć akademickich dotyczących współczesnych teorii leżących u podstaw badań geografii społecznej czy dobrego podręcznika mogłoby być dziełem geografów reprezentujących różne generacje i ośrodki. Konsensus wokół najbardziej palących problemów, przygotowanie dużego projektu badawczego, obejmującego także kwestie metodologiczno-teoretyczne, wspieranego przez całe środowisko czy też stworzenie sieci badawczej, mogłoby stanowić jakiś punkt wyjścia. Są przykłady takich inicjatyw, podejmowanych w celu wypełnienia luk w obrębie dyscyplin humanistycznych i skupiających wokół tego zadania kilka ośrodków²³.

W książce Elżbiety Rybickiej (2014) poświęconej geopoetyce, znalazłam opinię, iż „...*geografia z nauki podrzędnej i roli importera teorii awansowała obecnie do rangi jednej z najbardziej innowacyjnych, dynamicznych i wpływowych dyscyplin*” (Rybicka 2014, s. 76)²⁴. Wykorzystanie szansy, jaką stwarza tak postrzegana pozycja współczesnej geografii wśród nauk społecznych i humanistycznych wymaga szybkiego opracowania wspólnej, wspieranej przez możliwie szerokie kręgi strategii działania wpisanej w struktury instytucjonalne dyscypliny.

LITERATURA

- Atkinson D., Jackson P., Sibley D., Washbourn N. (eds.), 2005, *Cultural Geography. A Critical Dictionary of Key Concepts*, I.B.Tauris, London–New York.
- Bajerski A., 2010, *Anglo-amerykańska dominacja w geografii: główne wątki dyskusji prowadzonej w ramach geografii krytycznej*, „Przegląd Geograficzny”, 82, 2, s. 143–158.
- Bański J., 2013, *Jaka geografia? – uwarunkowania i spojrzenie w przyszłość*, „Przegląd Geograficzny”, 85, 2, s. 291–307.

²³ Przykładem może być Centrum Badań Dyskursów Postzależnościowych z siedzibą na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego – sieć naukowa, powstała w 2009, w której skład wchodziły: Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Gdańskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Wrocławskiego, Uniwersytetu Szczecińskiego, a od 2011 r. także Instytut Badań Literackich PAN.

²⁴ Opatrzoną odsyłaczem do tekstu Barneya Warfa i Santy Ariasa stanowiącego wprowadzenie do wydanej przez nich książki poświęconej zwrotowi przestrzennemu w różnych dyscyplinach nauki (Warf, Arias 2009).

- Bauder H., Engel Di-Mauro S. (eds.), 2008, *Critical Geographies. A Collection of Readings*. Praxis (e)Press, Kelowna, British Columbia, Canada; e-edition, <http://www.praxis-eypress.org/availablebooks/introcriticalgeog.html> [dostęp: lipiec 2014].
- Belina B., Best U., Naumann M., 2009, *Critical geography in Germany: from exclusion to inclusion via internationalisation*, „Social Geography”, 4, 47–58,
- Berg L., 2012, *Critical Human Geography*, [w:] *Encyclopedia of Geography*, Sage, Thousand Oaks, California, s. 617–622.
- Blomley N., 2006, *Uncritical critical geographies*, „Progress in Human Geography”, 30, 1, s. 87–94.
- Blomley N., 2008, *The spaces of critical geography*, „Progress in Human Geography”, 32(2), s. 285–293.
- Chatterton P., Featherstone D., 2007, *Intervention: Elsevier, critical geography and the arms trade*, „Political Geography”, 26(1), s. 3–7.
- Crampton J. W., 2001, *Maps as social constructions: power, communication and visualization*, „Progress in Human Geography”, 25, 2, s. 235–252.
- Czerepaniak-Walczak M., 2006, *Pedagogika emancypacyjna*, GWP, Gdańsk.
- Czaplicka K., Lisocka-Jaegermann B., 2014, *Edukacja globalna w szkołach gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych w Polsce. Wnioski z badania*, ORE, Warszawa.
- Dramowicz K., 1984a, *Geografia z groźną twarzą – rozważania o geografii radykalnej*, „Geografia a filozofia. Wybrane zagadnienia metodologiczne”, [PZLG], 3–4, s. 147–167.
- Dramowicz 1984b, *O potrzebie refleksji filozoficznych w geografii*, „Geografia a filozofia. Wybrane zagadnienia metodologiczne”, [PZLG], 3–4, s. 5–23.
- Fuller D., Kitchin R. 2004, *Radical theory/critical praxis: academic geography beyond the academy*, [w:] D. Fuller, R. Kitchin (eds.), *Radical theory/critical praxis: making a difference beyond the academy?*, Praxis (e)Press, Vernon and Victoria, BC, Canada, s. 1–20.
- Habermas J., 1983, *Krytyczne i konserwatywne zadania socjologii*, [w:] J. Habermas (red.), *Teoria i praktyka*, PIW, Warszawa, s. 338–356.
- Harley J. B. 1989, *Deconstructing the Map*, „Cartographica”, 26, 2 (Spring 1989), 1–20. <http://quod.lib.umich.edu/p/passages/4761530.0003.008/--deconstructing-the-map?rgn=main;view=fulltext> [dostęp: kwiecień 2015].
- Harvey D., 1973, *Social Justice and the City*, Arnold, London–New York.
- Harvey D., 2001a, *Spaces of Capital. Towards Critical Geography*, University of Edinburgh Press, Edinburgh.
- Harvey D., 2001b, *Spaces of Hope*, Routledge, London–New York.
- Harvey D., 2008, *Neoliberalizm. Historia katastrofy*, Instytut Wydawniczy Książka i Praca, w ramach serii Biblioteka Le Monde diplomatique, Warszawa.
- Harvey D., 2012, *Bunt miast. Prawo do miasta i miejska rewolucja*, Fundacja Bęc Zmiana, Warszawa.
- Johnston R. J., Gregory D., Smith D. M. (eds.), 1990, *The dictionary of human geography*, Third edition, Blackwell, Oxford.

- Horkheimer M., 1987, *Teoria tradycyjna a teoria krytyczna*, [w:] J. Łoziński (red.), *Szkoła frankfurcka*, Kolegium Otryckie, Warszawa, 137–172.
- Kielak E., Krawczyk E., 2013, *Edukacja globalna w podręcznikach do geografii. Raport z analizy wybranych podręczników szkolnych pod kątem założeń edukacji globalnej*, Grupa Zagranica, Warszawa.
- Lisocka-Jaegermann B., 2011a, *Kultura w rozwoju lokalnym. Dziedzictwo kulturowe w strategiach społeczno-gospodarczych latynoamerykańskich społeczności wiejskich*, WGiSR UW, Warszawa.
- Lisocka-Jaegermann B., 2011b, *Teoria postkolonialna a geografia*, [w:] K. Marciniak, K. Sikora, D. Sokołowski (red.), *Koncepcje i problemy badawcze geografii*, WSG, Bydgoszcz, s. 99–109.
- Maxey L. J., 2004, *Moving beyond from within: reflexive activism and critical geographies*, [w:] D. Fuller, R. Kitchin (eds.), *Radical theory/criticalpraxis: making a difference beyond the academy?* Praxis (e)Press, Vernon and Victoria, BC, Canada, s. 159–171.
- May J., Thrift N., (eds.), 2001, *TimeSpace: geographies of temporality*, Routledge, London–New York.
- Mucha J., 1986, *Socjologia jako krytyka społeczna. Orientacja radykalna i krytyczna we współczesnej socjologii zachodniej*, PWN, Warszawa.
- Painter J., 2000, *Critical human geography*, [w:] R. J. Johnston, D. Gregory, G. Pratt, M. Watts (eds.), *Dictionary of human geography*, Blackwell, Oxford, s. 126–128.
- Peet R., 2000, *Commentary: thirty years of radical geography*, „Environment and Planning A”, 32, s. 951–953.
- Ramírez Velázquez B., 2000, *The politics of constructing an international group of critical geographers and a common space of action*, „Environment and Planning D. Society and Space”, 17, s. 537–543.
- Ramírez Velázquez B., 2003, *Modernidad, posmodernidad, globalización y territorio. Un recorrido por los campos de las teorías*, UAM Xochimilco, México.
- Ramírez Velázquez B., 2004, *The non spaces of critical geography in Mexico*, „Geoforum”, 35, 545–548.
- Raju S., 2004, *Contextualizing critical geography in India: emerging research and praxis*, „Geoforum”, 35, 539–544.
- Rybicka E., 2014, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Universitas, Kraków.
- Rykiel Z., 1984, *Geografía dialéctica: una perspectiva polaca*, Barcelona Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Colección Geo-Crítica, Barcelona.
- Rykiel Z., 2011, *Krytyka krytyki czyli elementy socjologii geografii*, „Social Space”, 1.
- Rykiel Z., 2013, *Rydzyna: the anatomy and symbolism of a scientific counter-revolution*, „Przestrzeń Społeczna”, 1, s. 1–19 [socialspacejournal.eu].
- Santos M., 1979, *Przestrzeń i dominacja – podejście marksistowskie* (tłum. i streścił K. Dramowicz), [w:] K. Dramowicz (red.), *Wybrane podstawy filozoficzne geografii współczesnej*, PZLG, 3, s. 61–83.

- Sharp J. P., 2009, *Geographies of Postcolonialism*, Sage, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington DC.
- Simonsen, K. 2004, *Differential spaces of critical geography*, „Geoforum” 35, 525–528.
- Smith N., 2013, *Co się stało z klasą?*, „Praktyka Teoretyczna”, 9, http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr9_2013_Po_kapitalizmie/09.Smith.pdf [dostęp kwiecień 2015].
- Smith N., Desbiens C., 1999, *The International Critical Geography Group: Forbidden Optimism?*, „Environment and Planning D: Society and Space”, 18, s. 379–382.
- Suliborski A., Wójcik M., 2014, *Dysproporcje społeczne i gospodarcze w przestrzeni Łodzi. Czynniki, mechanizmy, skutki*, Wyd. UŁ., Łódź.
- Timar J., 2003, *Lessons from postsocialism: ‘what’s left for emerging critical geography to do in Hungary?*”, „Antipode”, 35(1), s. 24–33.
- Tormey S., Townshend J., 2010, *Od teorii krytycznej do postmarksizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Turner J. H., 2012, *Struktura teorii socjologicznej*, PWN, Warszawa.
- Walentowicz H., 2014, *Program teorii krytycznej Maxa Horkheimera*, [w:] „Nowa krytyka. Czasopismo filozoficzne”, <http://www.nowakrytyka.pl/spip.php?article79> [dostęp: kwiecień 2015].
- Warf B., Arias S. (eds.), 2009, *Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*, Routledge, London.
- Włoch R., 2015, *Teoria krytyczna*, [w:] R. Zięba, S. Bieleń, J. Zając (red.), *Teorie i podejścia badawcze w stosunkach międzynarodowych*, Wyd. UW, Warszawa, s. 201–216.
- Wood D., Fels J., 1992, *The Power of Maps*, The Guilford Press, New York.
- Wróblewski M., 2012, *Podmiotowość, rewolucja demokratyczna, wykorzenienie. Pojęcie hegemonii Antonio Gramsciego w kontekście nowoczesnych przemian władzy*, „Człowiek i Społeczeństwo”, [Poznań], XXXIV, s. 299–315.
- Zarycki T., 2009, *Socjologia krytyczna na peryferiach*, „Kultura i Społeczeństwo”, rok LIII, 1, s. 105–121.
- Zarycki T., 2013, *Polskie dyskursy o Wschodzie wewnętrznym i zewnętrznym – próba analizy krytycznej*, [w:] T. Zarycki (red.), *Polska Wschodnia i Orientalizm*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Ziółkowski M., 1998, *Miejsce społeczeństwa polskiego w światowym systemie kapitalistycznym. Dylematy teoretyczne i praktyczne*, „Kultura i Społeczeństwo”, 4.
- Ziółkowski M., 2008, *Teoria socjologiczna początku XXI w.*, [w:] L. Nijakowski, A. Jasińska-Kania, M. Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa, s. 15–31.
- www.soc-geogr.net/4/47/2009/ [dostęp: kwiecień 2014]

**Geography and critical social theory: experiences and prospects.
Is critical geography needed in Poland?**

Summary: The author pretends to explain reasons of the lack of critical approach within present-day Polish human geography and to discuss the need of its wider inclusion in the discipline. The first part of the text presents impacts of critical theory on social sciences and its importance for the emergence and development of critical geography word wide. Critical geographers gathered around „Antipode” as well as International Critical Geography Group have been mentioned along with other critical groups, and the discussion on the scope and meaning of critical geography nowadays and its relation to radical geography and other approaches, including feminist geography have been summarized. The author stresses the role of contexts contributing to the emergence of critical geography circles in different parts of the world and she sees the Polish transformation context as the main factor limiting critical approach among Polish human geographers. She states it is badly needed now due to challenges of teaching geography on all the school and academic levels as well as to the absence of geographers’ voices in the emerging critical discussions on the effects of social and economic transformation in the country. Participation in that discussion could possibly improve the visibility of the discipline and strengthen its position among social sciences.

Keywords: critical theory, human geography in Poland, critical geography, radical geography.